

מי רשאי לסדר קידושין?

שאלה: מהו מעמדו של רב מסדר קידושין בהלכה לדורותיה?

תשובה:

א.

מוסד "מסדר קידושין" מופיע בתולדות ישראל במהלך ימי הביניים ומשקף נסיבות פרטיקולריות של זמן ומקום. אנחנו פוגשים ב"סידור קידושין" במצרים לקראת סוף המאה הי"ב. בשנת 1187 תיקנו רבני מצרים ובראשם הרמב"ם "על אנשי הכפרים... לבל ישא אדם אשה ולא יגרש שום אדם את אשתו באלו הכפרים אלא על ידי אלו הרבנים שבכפרי מצרים".¹ תקנה זו הינה מקומית ועוסקת בשלושה כפרים בלבד. בשנת 1235 הורחבה התקנה שאין לסדר קידושין "בלא מצות הממונה של אלכסנדריא".² חלות תקנה זו היא על כל מי שנמצא בתחום שיפוטו של ראש היהודים "הרייס של אותו זמן".

באשכנז, כעבור מאה וחמישים שנה, שומעים אנו על הצורך באדם ממונה שיערוך את החופה וקידושין.³ לאחר המגיפה השחורה (ממחצית המאה הי"ד), בד בבד עם הארגון המחודש של קהילות אשכנז לאחר גזירות ק"ט (1349), התהוותה משרת רב הקהילה "מרא דאתרא". ר' מאיר הלוי מווינא במחצית השנייה של המאה הי"ד, יחד עם הסדרת עניין הסמיכה באשכנז, תיקן ש"אין בארץ איש רשאי לשדך בנו ובתו בחשאי בלא רשות רבני דמתא".⁴ שידוכין פה נזכרו להחמיר: אפילו לשדך אסור, קל וחומר עריכת חופה וקידושין. הצורך ברב מסדר קידושין קשור לביצור מעמדו הקהילתי של הרב, ולא לתוקף הקידושין וחלותן.

במחצית המאה הט"ו (1446/7) שומעים אנו על סכסוך בין ר' אנשיל שישב ברגנשבורג לבין הר"י ברונא שבא לקבוע שם מקומו. כאשר הר"י וייל בא להגן על זכותו של הר"י ברונא לשבת במקום זה, הוא אומר: "ויכול מהר"י [ברונא] לנהוג נשיאותו ברבים הן לקבוע ישיבה לעצמו הן ליתן גיטין וחליצות [ולהורות] הוראות ולברך [ברכות] אירוסין ונישואין".⁵ ר' ישראל איסרלין בעל תרומת הדשן מדבר במסגרת אותו פולמוס על "שכר ברכת אירוסין ונישואין".⁶

על פי מסורת מתחילת המאה הי"ח בתשובתו של הרב יחזקאל קצנלנבוגן,⁷ עניין סידור הקידושין מיוחס לזמנו של רבינו תם "וקבלה בידינו שהם קיבלו מרבני צרפת שהיו בימי רבינו תם שגזרו ואמרו שלא יסדר שום אדם קידושין כי אם הוא שנבחר לרב או מורה צדק בקהילתו".

כמובן שהמשקל ההיסטורי של קבלה זו אינו רב. יש להדגיש שהמקורות הדנים בשתי ההתפתחויות שתוארו, רואים את פעולתם כתקנה. לא מושמעת טענה שיש כאן מוסד עתיק הנמצא תחת איום. כמו כן, לא מצוטטים מקורות תלמודיים בדבר עניין סידור הקידושין, מלבד רמז קל שבקלים ללשון התלמוד בתקנת מצרים משנת 1187.⁸

ב.

מבחינה מהותית-משפטית אין תפקיד ל"צד שלישי", כלומר למסדר הקידושין במהלך טקס החופה והקידושין. הכתובה וחתומותיה, הינן בגדר חוזה לכל דבר בין שני צדדים. בתור שכזה, יש צורך בשני צדדים מסכימים - החתן והכלה - ובעדים כשרים. ברכת האירוסין הינה ברכה של החתן (ובאמת מוזכר במקומות שונים שהחתן הוא שבירך, ר' להלן). ברכת חתנים צריכה שתיאמר בציבור, אך אין צורך בפיקוח או שאדם מסויים יאמר את שבע הברכות.⁹

בחינת המקורות מעלה שאין דרישה למסדר קידושין או רמז להימצאותו או כיוצא בזה:

האיש מקדש בו ובשלוחו (משנה קידושין ב' : א').

האומר לחברו צא וקדש לי אשה (משנה קידושין ג' : א').

היה מדבר עם האשה על עסקי גיטה וקידושיה ונתן לה גיטה וקידושה (משנה מעשר שני ד' : ז').

דרב מנגיד על מקדש בשוקא וכו' (בבלי קידושין י"ב ע"ב) (תרגום: רב מלקה את המקדש בשוק...).

גם במקורות מימי הביניים פשטות הדברים אינה מביאה בחשבון נוכחותו של אדם האחראי לביצוע הטקס. רב שר שלום גאון אומר בתשובה:¹⁰ "מקום שאין בקי לברך ברכת אירוסין או נישואין אלא החתן בלבד מברך לעצמו. אבל אם יש אחר לברך אל יברך החתן משום דמחזי כיוהרא".

כן מצאנו בתשובת רש"י:¹¹

ומעשה בחתן אחד שעשה אירוסין ונישואין ביחד, ואחר שקידש האשה הביאו לו כוס לברך ברכת אירוסין ושתה. ואחר כוס זה הביאו לו כוס אחר לברך עליו ברכת נישואין ושכח ולא אמר בורא פרי הגפן עם ברכת נישואין.

ג.

המקור התלמודי המקושר בפסיקה המאוחרת לעניין סידור קידושין הוא מבבלי קידושין ו' ע"א (י"ג ע"א): "אמר רב יהודה אמר שמואל: כל שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין לא יהא לו עסק עמהם".

לכאורה מכאן ראיה לכך שיש לדרוש מסדר בעל ידיעות מסויימות, ברם ישנן שתי שיטות בראשונים בפירוש מימרא זו:

רש"י על אתר (ד"ה לא) מפרש שאסור לאדם שאינו בקי "להיות דיין בדבר שמא יתיר איסור וזהו מעוות שאינו יכול לתקון".

כנגד רש"י יש המפרשים מימרא זו בהקשר המצומצם של הסוגיא: "לא יהיה לו עסק בהם לדבר עם שום אשה פנויה בעסק קידושין...שמא יטעה בדבר ויקדש אותה והוא אינו מכוון".¹²

אין אנו מוצאים אצל הראשונים פירוש שיקשר מימרא זו במפורש לעניין של מסדר קידושין. גם פירושו הרחב יותר של רש"י מדבר על "להיות דיין בדבר" שפירושו, אדם הבודק את כשרות בני הזוג להינשא זה לזו. ואין רמז לנוכחות סמכות הלכתית כלשהיא בטקס עצמו.

הקישור המפורש¹³ הראשון בין מימרא זו של רב יהודה בשם שמואל לבין עניין סידור קידושין הוא בתשובות המהר"ם מינץ (סי' ק"ט) מסוף המאה הטי"ו:

אמרו חכמים: מאן דלא ידע בטיב קידושין לא יהא לו עסק עמהם. לכך מנהג יפה שנהגו קדמונינו שלא יעשה שום אדם ברכת אירוסין ונישואין כי אם ברשות ובהיתר רב ומנהיג. וכן המנהג בכל אלו המדינות.

למרות שתשובה זו באה ממציאאות של מסדר הקידושין, היא מדברת על "מנהג יפה שנהגו". הראיה מן הגמרא דנן הינה בבחינת אסמכתא בעלמא. התשובה אינה מציעה או רומזת שדברי הגמרא מחייבים הימצאותו של מסדר קידושין, אלא

שנוכחותו של מסדר קידושין עולה בקנה אחד עם המגמה הכללית של "מאן דלא ידע בטיב וכו'".

.ד

להלכה מביא השולחן ערוך את לשון המימרא בהוספת פרשנויות קלות (אבן העזר מ"ט: ג'): "כל מי שאינו בקי בטיב גיטין וקידושין לא יהא לו עסק עמהם להורות בהם שבקל יכול לטעות ויתיר את הערווה וגורם להרבות ממזרים בישראל".

אין אנו מוצאים ולו ברמז דבר שיקשר אותנו לעניין הצורך במסדר קידושין. נהפוך הוא, המדובר הוא על "להורות בהן". הט"ז על אתר דייק מלשון המחבר הנ"ל:

משמע דנתינת קידושין אין קפידא כל כך דהיינו לסדר הקידושין תחת החופה שאין שם הוראה... אבל בסידור גיטין הרבה מאוד פרטים וזהו ודאי בכלל הוראה... וכן המנהג ביננו שמכבדין בסידור קידושין אפילו אינו למדן גדול מה שאין כן בגט.

כלומר יש אפשרות לקשר [בין המימרא הנידונה וסידור הגט], אבל בסידור קידושין אין הוראה לכן "אין קפידא". יש לציין את דברי המהרש"א¹⁴ על מימרא זו:

הקדים גיטין לקידושין מטעם...ונראה הטעם דבקידושין לחוד הכל יודעין בו גם להתיר פנויה לאיש הוא דבר קל. ולזה נשתרבב המנהג בדורנו שנותנין רשות לכל אדם היודע קצת לעסוק בקידושין מה שאין כן בגיטין.

לעומת מגמה זו, יש הפוסקים מן המימרא דלעיל שיש צורך במסדר קידושין בקי ומוסמך שיהא נוכח וינהל את טקס הקידושין. הרב יעקב ריישר¹⁵ מפרש את המימרא ורש"י על אתר בצורה יוצאת דופן:

ונראה פשוט דלאו דווקא קאמר אם יהיה בדבר דין... רק הכוונה היה שלא יסדר קידושין וגיטין לכתחילה אם לא שהוא מומחה לרבים שיודע בטיב גיטין וקידושין... ולהכי נקט הש"ס לשון "לא יהיה לו עסק" ... משמע כל התעסקות בעניין קידושין וגיטין יהיה הדין או המסדר.

שיטתו בהמשך תשובה זו היא להראות את החומרות הרבות שישנן בעסקי גיטין, ולראות את המימרא של רב יהודה בשם שמואל כמקישה ומשווה את הקידושין

לגיטין בענייני חומרות אלו. וכבר דחה בעל "הכנסת יחזקאל" את העמדתו הדחוקה של המימרא ופירוש רש"י עליה.¹⁶

יש לציין שבפסיקה (לפחות מן הרמ"א ואילך) הדיון על כישוריו ובקיאותו של מסדר הקידושין מעורב ברצון לשמור על זכויותו וכבודו של הרב המקומי, שלו הזכות לערוך חופות. הרמ"א בן המאה ה"ט"ז מזכיר עניין זה: "אבל אם בא חכם אכסנאי לעיר אין לו לקפח שכר הרב הדר שם... אבל מותר לעשות חופה ולתת השכר לרב".¹⁷

כעבור מאתיים שנה פוסק הרב יחזקאל לנדא:¹⁸ "בוודאי הדין פשוט... שרשאי אכסנאי לסדר קידושין אם נותן השכר להרב הקבוע".

מצאנו בפסיקה שתי מגמות כלליות. האחת אינה מזכירה ולא מחייבת הימצאותו של מסדר קידושין במהלך טקס הנישואין. האחרת מדגישה את הקשר בין מעמדו של מסדר הקידושין למעמדו הקהילתי של הרב, תוך כדי דאגה להכנסה הצפויה מעריכת חופה בתוקף תפקיד מסדר הקידושין.

הרבנות הראשית לישראל בשנת תש"י תיקנה "לאסור על כל איש ורב בישראל לסדר קידושין, נישואין, אם לא שהוסמך והתמנה לתפקידים אלה על פי כתבם וחתמת ידם של הרבנות הראשית שבערי ארץ ישראל".¹⁹ הם סומכים תקנתם זו על "דינא דתלמודא" מימרתו של רב יהודה בשם שמואל, ועל פסיקתו של הרמ"א בשני מקומות בשולחן ערוך.²⁰ אלא שדא עקא המימרא אינה עוסקת ולא רומזת למסדר קידושין, והרמ"א בשני המקומות הנ"ל עוסק בענייני גיטין וחליצות בלבד, ועניין קידושין מאן דכר שמיה.

ה.

כפי שעולה מניתוח המקורות, אין דרישה מהותית לעריכת החופה על ידי "מסדר קידושין". ברם, אל לנו להקל ראש במעמד הנישואין, ולהגיע למצב של "מעוות לא יוכל לתקון" כדברי רש"י הנ"ל. בימינו יש צורך בפיקוח וניהול החופה על ידי מסדר קידושין מכמה סיבות. בתקופתנו התהום שבין עם ישראל למסורת ישראל היא כה גדולה עד שיש צורך לרב מסדר הקידושין להיפגש ולשבת עם בני הזוג ולהסביר להם את חשיבות המשפחה היהודית במחשבה ובהלכה. כמו כן יש לזכור שאפילו אם המקורות אינם דורשים מסדר "שידע כל הויות התוספות וגליוניהם

ולמירמי דיקלי ולמזקף להו" (כמליצת הריב"ש סימן רע"א, ע"ה סוף עמ' ד') עדיין
ישנם דינים שבלעדיהם הקידושין לא יחולו והנישואין לא יהיו תקפים. 21

על כן ראוי שכל הבא לסדר קידושין יעמיד לנגד עיניו את דברי שמואל הנזכרים
"כל שאינו בקי בטיב גיטין וקידושין אל יהא לו עסק עמהן".

שלמה פוקס

דוד לוי

בהסכמת כל חברי הוועד תשמ"ט

הערות

* תודתנו נתונה לרב דוד גולינקין שקרא דברים אלה והעיר הערות חשובות לגופם של דברים ולצורתם.

1. תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סימן שמ"ח, עמ' 624-625. ראה סימן שמ"ז העוסק גם הוא במיסוד ענייני הנישואין. ראה א"ח פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה, עמ' לה-לו.

2. תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם, סימן ק"ו, מהד' פריימן-גויטין, עמ' 182-183. על תקנות אלו ראה S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, Vol. III, Berkeley, 1978, p. 82 and p. 443 note 48.

3. המקורות על אשכנז שיידונו אינם מזכירים כתקדים או אסמכתא את תקנות מצרים. לכן יש לראות את ההתפתחות באשכנז כבלתי תלויה בזו הקודמת.

4. מצוטט בשו"ת הריב"ש סימן רס"ח במכתב לחכמי קטלוניא. הרקע לתשובתו זו של הריב"ש הוא סכסוך סביב הרבנות בצרפת. על עניין זה ראה S. Zeitlin, *JQR* 31; (1940/1), pp. 287-300; S. Freehof, *The Responsa Literature*, Philadelphia, 1955, pp. 111-115; ותאורו הממצה של ישראל יובל, חכמים בדורם, ירושלים, תשמ"ט, עמ' 350-322.

5. שו"ת ר' יעקב וייל סימן קנ"א.

6. תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן קכ"ח. בדבר סכסוך זה ראה פריימן הנ"ל, עמ' מ"ה, צ"ד-צ"ה; פריהוף הנ"ל, עמ' 121-118; שמחה אסף, באהלי יעקב, ירושלים, תשי"ג, עמ' 44-43; יובל הנ"ל, עמ' 370-367, 398-394.

7. כנסת יחזקאל סוף סימן ע"ב. עיין גם שבות יעקב חלק ג', סימן קכ"א.

8. הפיסקא מן הבבלי קידושין ו' ע"א (י"ג ע"א) מרומזת (אולי?) בתקנה הנ"ל (תשובות הרמב"ם סימן שמ"ח) "והסכמנו והחרמנו כל מי שיתן רשות לאדם שאינו יודע בטיב גיטין וקידושין...". מקור זה מן הבבלי יהווה יתד עיקרי בפסיקה המאוחרת שעליו ייתלה עניין סידור הקידושין - עיין להלן שם נידון בהרחבה.

9. כאן המקום להזכיר רעיון שפותח על ידי פרופ' זאב פלק בספרו נישואין וגירושין, ירושלים, תשכ"ב, בפרק השני. הוא רואה בתפקידו של רב בטקס הנישואין מוסד קדום, המקביל לתפקיד הכומר בטקס הנישואין הנוצרי. טענתו הבסיסית נשענת על היקש מברכת אבלים לברכת חתנים. עם כל חריפותו של היקש זה, אין לו תיעוד במקורות. לתיאור מוסד הנישואין היהודי כמנוגד לזה הנוצרי ראה מאמרו של מ"ד הר, "הנישואין מבחינה סוציו-אקונומית לפי ההלכה", בתוך הקובץ: משפחות בית ישראל, ירושלים, תשל"ו, עמ' 37-46.

10. התשובה מצוטטת במרדכי לכתובות פרק א', סימן קל"א. עיין גם רפאל שמואל הכהן וינברג, תשובות רב שר שלום גאון, ירושלים, תשל"ו, עמ' קכ"ו סימן קט"ו.

11. מהד' אלפנביין, סימן קצ"ד.

12. הריטב"א על אתר בשם "יש מפרשים". ראה גם פירושו של ר' עזריאל כפי שמובא בתוספת לקידושין ו' ע"א ד"ה לא.

13. עיין הערה 8 הנ"ל.

14. חידושי הלכות על קידושין י"ג.

15. שבות יעקב, חלק ג', אבן העזר, סימן קכ"א.

16. כנסת יחזקאל, סימן ע"ב.

17. שולחן ערוך יורה דעה רמ"ה: כ"ב בהגה.

18. נודע ביהודה, אבן העזר, מהדורא תניינא, סימן פ"ג.

19. נוסח התקנה מובא בספרו של בנציון שרשבסקי, דיני משפחה, מהד' ג', ירושלים, תשמ"ד, עמ' 570-571.

20. שולחן ערוך, אבן העזר, סימן קנ"ד ריש סדר הגט; יורה דעה רמ"ב: י"ד.

21. תיאור מדוקדק של הדינים וההלכות הקשורים לכתובה ולחופה, ישנו כמובן בשולחן ערוך אבן העזר. לענייננו ישנם כמה סימנים מרכזיים: כ"ז, כ"ט, ל"ד, מ"ב, ס"ב, ס"ה, ס"ו. סיכום מקיף של הדינים המעשיים הקשורים לטקס הנישואין, ישנו בספרו של הרב יצחק קליין, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York 1979, chapters 27-28, pp. 379-418. שרשבסקי הנ"ל, נותן סיכום תמציתי של ענייננו (פרק שני עמ' 110-31 וחלק מפרק שלישי עמ' 111-121).